«EXCELSIOR – 2020»

ХАЛĂХ КУЛЬТУРИ (ФОЛЬКЛОРИСТИКĂПА ЭТНОГРАФИ) СЕКЦИЙĔ

ЧĂВАШ ХАЛĂХĔН ЭТИКЕЧĔ

Иванова Виктория Владимировна, Çĕрпӳ районĕнчи пĕтĕмĕшле пĕлӳ паракан Чурачăкри вăтам шкул, 8– мĕш класс.

Наука енчен ертсе пыраканĕ : Андреева Мальвина Ивановна, чăваш чĕлхипе литератури вĕрентекенĕ.

ĔÇĔН ТĔЛЛЕВĔ:

- Чăваш халăхĕ ĕмĕртенпех чăваш этикетне мĕнле тытса пынине тишкересси.
- Хальхи вăхăтра чăваш халăхĕ чăваш этикетне мĕнле тытса пынине тĕпчесси.
- Сăпайлăх сăмахĕсене ват çынсемпе тĕл пулса çырса илесси.
- Паллă çынсем сăпайлăх çинчен каланисенене пуçтарасси.
- Пирĕн шкул ачисем пĕр-пĕринпе ытларах мĕнле чĕлхепе сывлăх суннине тĕпчесси.

ТĔЛЛЕВЕ ПУРНĂÇЛАМАЛЛИ МЕЛСЕМ:

- А. Фукс çырнă «Чăвашсем хушшинче, Хурăнлă çулпа» очеркпа ĕçлесси.
- Ватă çынсемпе, шкул ачисемпе тĕл пулса ыйту – хурав йĕркелесси;
- Чăваш этикечĕн тĕслĕхĕсемпе ĕçлесси.

Тĕпчев объекчĕ:

А. Фукс çырнă «Чăвашсем хушшинче, Хурăнлă çулпа» очерк. Чурачăк тата Тĕрер ялĕсенчи ватă çынсем. Чурачăкри вăтам шкулта вĕренекекнсем.

ĔÇĔН АКТУАЛЛĂХĔ:

Кашни çыннăнах хăйне кирек ăçта та тытма пĕлмелле: çын çинче –и вăл е килте. Хăйне тытма пĕлекен çынна культурăллă çын тетпĕр. Культурăллă çын пулас тесен мĕн тумалла-ха? Паллах, хамăра тытмалли йĕркесене, урăхла каласан, этикета пăхăнмалла тесе шутлатăп.

Тĕнчере пур халăхăн та кил-йышра, обществăра тыткаламалли йĕркесем пур. Чылай чухне вăл правилăсем пĕр пек мар. Тĕрлĕ халăхăн тĕрлĕ этикет. Апла пулин те пĕрешкеллисем те пур. Вĕсем, авалхи йĕркесем, халăха йывăрлăхсене тӳссе ирттерме пулăшнă. Чăваш халăхĕн этикечĕн йĕркисем мĕнле пулнă-ши?

Çак ыйтăва татса парас тесе эпĕ тĕпчев ĕçĕ çырас терĕм.

ТĔП ПАЙ.

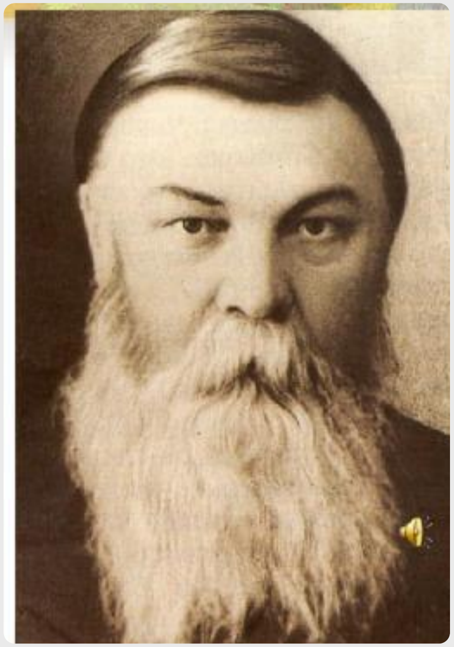

Пурнăçри тĕрлĕ лару – тăрура харпăр хăйне гыткаламалли йĕркесем пулнă. Унсăр пуçне кашни ялăн хăйĕн йĕркисем пулма пултарнă. Тĕпчевçĕсенчен нумайăшĕ чăвашсем пĕр-пĕринпе хутшăннă чухне хăйсене сăпайлă тытнине палăртнă. Чăваш халăхне çутта кăлараканĕ И. Я. Яковлев хăйĕн ентешĕсем çинчен çапла çырнă: «Вĕсем, чăвашсем, пĕр-пĕринпе хутшăннă чухне хăйсене сăпайлă тытаççĕ. Çав сăпайлăх ăçтан килнине Турă çеç пĕлет пулĕ. Чăвашсем кама та пулин кăнттам, тӳрккес, кӳрентерекен сăмахсем каламан, хăйсене кăмăллă тытма тăрăшнă. Пирĕн ялта пурăнакан каланă тăрăх, авалхи чăвашсен чи киревсĕр сăмахĕ те çапла пулнă имĕш: «Сан чусту йӳçсе кайса тăкăнтăр», - тенĕ.

Тепӗр ҫынна мӗнле те пулин асӑрхаттару тунӑ чухне ӑна кӳрентермесӗр, тӗксе каланипех ҫырлахнӑ. Тӗслӗхрен, ӗҫленӗ чухне ачасенчен хӑшӗ те пулин кахалланнине асӑрхасан ҫитӗннисем ҫапла каланӑ: «Пирӗн ача ҫине ҫумӑр ӳкрӗ пулмалла!» Кашни ачах «Кахал ҫын ҫине ҫумӑр чи малтан ӳкет» текен ваттисен сӑмахне пӗлет. Вара ачасем мӗне систернине тӳрех ӑнланса илеҫҫӗ.

Пирĕн халăхăн ĕлĕкхи йăлипе, çынсен пĕр-пĕрне улталама, кӳрентерме юраман. Вĕсем мĕнле те пулин парнешĕн е ырă тунăшăн ырăпах тавăрма тăрăшнă: лайăххрах парне панă е мĕн те пулин туса пулăшнă.

Çак шухăша çирĕплетме эпĕ А. Фукс çырнă «Чăвашсем хушшинче, Хурăнлă çулпа» очеркри йĕркесене илсе парсшăн: «Юратакан, килĕштерекен çынна тос е çывăх çын теççĕ. Çак сăмах – çынна телей кӳрекен сăмах. Вăл хур тăвасран сыхлать. Туссем пĕр-пĕрне парнесем параççĕ, пĕри çăвăр хурт парнелет пулсан, тепри ăна, сăмахран, атă, çĕлĕк парнелет».

А.А. Фукс (1805-1853), вырăс поэтесси, этнографи очеркĕсен авторĕ

ТĔЛ ПУЛНĂ ТАТА УЙРĂЛНĂ ЧУХНЕ КАЛАКАН СĂМАХСЕМ

Чăвашсен йăлипе, урамра кама та пулин тĕл пулсан сăмах чĕнмесĕр иртсе кайма юраман. Чарăнса тăрса çитĕннисемпе çеç мар, ачасемпе те, унтан ытларах ваттисемпе мĕн çинчен те пулсан калаçмалла, саламланине хирĕç хуравламалла пулнă. Питĕ кĕскен хуравланине килĕшӳллĕ мар тесе шутланă.

Сăмахран, çакăн пек саламланă: «Аван-и?», «Мĕнле пурăнатăн?», «Шĕкĕр турра! Лайăх пурăнатпăр», «Ачасем чиперех-и, эсĕ мĕнле?», «Çӳретĕп-ха хуллен, хăв мĕнле?»

Ĕлĕк чăвашсем алă парса саламласси пулман пулмалла. Каярахпа вара, çакă йăлана кĕрсен, арçынсем те, хĕр арăмсем те алă пама тытăннă.

Эпĕ хамăр шкулти ачасене мĕнле чĕлхепе сывлăх суннине тишкерес тĕллевпе анкетировани ирттертĕм. Ку ĕçе пурнăçлама 98 çын хутшăнчĕ. Пирĕн шкулти ачасем ытларах пĕр-пĕринпе вырăсла «Привет!» тата «Здравствуйте!» тесе саламлаççĕ иккен.

Эпир, чăвашсем, «вырăсланма» пуçланнине пĕлтермест-ши ку? Çакă эпĕ тишкернĕ таблицăран аван курăнать.

Çапла саламлаççĕ	5 класс	6 класс	7 класс	8 класс	9 класс	Пурĕ пĕрле
Чăвашла: Ырă кун пултăр!	1	2	2	2	2	9
Вырăсла: Привет!	10	12	14	12	17	65
Вырăсла: Здравтсвуйте!	9	11	9	7	15	51
Акăлчанла:	2	1	3	1	6	13
Нимĕçле	-	-	-	-	2	2
Таджикла	-	-	-	3	-	3
Алă парса саламлани	4	7	8	7	5	31
Ытамласа илсе саламлани	2	4	6	2	7	21
Вырăсла: «Дай, пять!»	5	5	4	3	1	18

Ачана хирĕç пулсан çитĕннĕ çын чарăнса тăрса унпа кăмăллă калаçнă; вăл ăçта кайни, ашшĕ-амăшĕ мĕнле пурăнни çинчен ыйтса пĕлнĕ, уйрăлнă чухне ырă çул суннă. Ача асли ыйтнипе хуравланă, тав тунă, çынна хирĕç пулсан чарăнса тăрса унпа кăмăллă калаçнă.

Чăвашсен йăлипе ачасене тата тантăшсене çеç ятран чĕннĕ. Ашшĕнчен аслăрах арçынна мучи, ватăрах хĕрарăма кинемей, хăйĕнчен аслăрах хĕрарăма аппа, инке, хăйĕнчен аслăрах арçынна пичче, тете тесе чĕннĕ. Эпир хальхи вăхăтра тăвансене çеç мучи, инке, кукка тесе чĕнетпĕр.

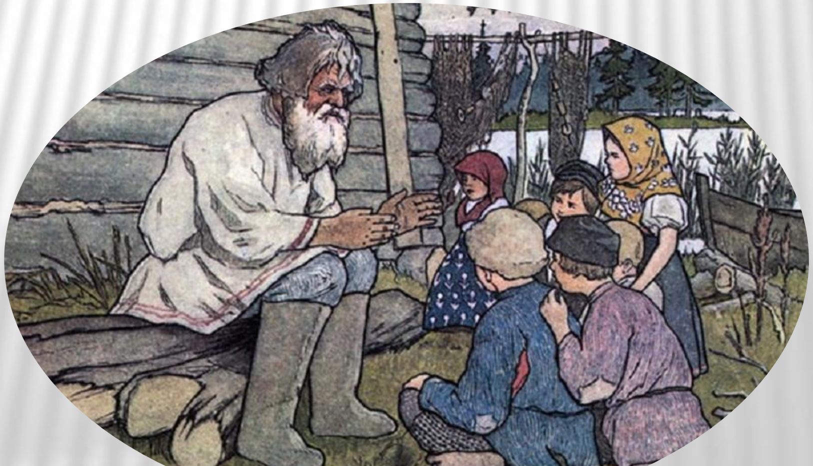

Пӳрте кĕнĕ чухне ытти салам сăмахĕсене те каланă. Сăмахран, «Кĕме юрать-и?» е «Ман килес!» Вырăсла «не знаю, можно ли было мне прийти, но я вот пришел» тесе куçарма

пулать. Кил хуçи ăна хирĕç çапла каланă: «Килĕрех, килĕрех!». Пирĕн ялта ват çынсем пĕр-пĕр çын патне пырсан çăкăр-тăвар çитермесĕр кăларса ямаççĕ.

Уйрăлнă чухне çапла каланă: «Чипер!», «Сывă пулăр!», «Шĕкĕр пулăр!»

Тĕл пулнă чух саламламалли сăмахсем лару-тăрăва кура тĕрлĕрен пулнă. Сăмахран, тем çинчен хĕрсех канашлакан çынсен ушкăнĕ патĕнчен иртнĕ чухне çапла каланă: «Канаш пĕрле пултăр!». Ăна вара çапла хуравланă: «Кил, пĕрле канашлар!»

Мунчана каякана «ăшши тутлă пултăр!» е «мунча кĕленче, милĕкĕ пурçăн, чулĕ мерчен, ăшши шерпет пултăр!» тесе ырă сунса янă. Мунчаран тухсан ытларах вырăсла: «С легким паром!» - теççĕ.

Инçе çула, салтака каякана çапла каласа ăсатнă: «Çулу такăр пултăр!» е «Кайма çулу çу пултăр. Килме пыл пултăр!», е «Ыр кăмăлпа кайса хавас кăмăлпа килмелле пултăр!» тенĕ.

ХĂНАРИ САЛАМ СĂМАХĔСЕМ

Чăвашсен йăлипе, хăнана икĕ хут чĕннĕ хыççăн каймалла пулнă. Хăнасем нихăçан та пушă алăпа пыман, сăра, икерчĕ, чăкăт тата ыттине илсе пынă. Чăваш ялĕсенче халĕ те пушă алăпа каймаççĕ. Пĕчĕк ачасем пур пулсан вĕсем валли кучченеç илме те манмаççĕ.

Çул çинче хăнана каякан çынсене тĕл пулсан вĕсене çапла каланă: «Хăна çулĕ такăр пултăр!» е «Çепĕççĕн калаçса ăшшăн юрламалла пултăр!», е «Ыр кăмăлпа кайса ыр кăмăлпа килĕр!»

Хуçисем хăнасене кашнинех хапха умне тухса кĕтсе илнĕ, лашисене тăварма пулăшнă, хăйсене пӳрте илсе кĕнĕ, сĕтел хушшине лартнă. Чăвашсен йăлипе, алăка хирĕç вырнаçнă малти сак çине хĕрарăмсем ларнă, айккинчи сак çине – арçынсем. Халь ку йăлана пăхăнмаççĕ. Арçынсем те, хĕрарăмсем те пĕрле лараççĕ. Кил хуçи вырăнĕ ĕлĕкхиллех, сĕтел пуçĕнче.

Хăнасене сăйланă чухне ватă çынсене уйрăмах хисепе хунă. Сăмахран, хуçисем ваттисене сăрапа хăналама пуçласан çамрăккисем пӳртваррине тухса вĕсене пуç тайнă.

ЁÇЛЕКЕНСЕНЕ САЛАМЛАНИ

Ёçлекен çынсем патĕнчен иртсе кайнă чух вĕсене: «Вăй патăр!»-тенĕ.

Улăхра утă çулакансем патĕнчен иртнĕ чухне вĕсене çапла каласа саламланă: «Çарану илпеклĕ пултăр, утту тухăçлă пултăр!»

Уйра тырă акакана курсан ăна çакан пек ырă суннă: «Пĕр пĕрчĕрен – пин пĕрчĕ!»

Шыв ăсма каякан çынна хирĕç пулсан ăна çапла каланă: «Пушăпа кайса туллипе килмелле пултăр!». Тулли витресемпе килекене вара çакăн пек сăмахсемпе саламланă: «Шывĕ тутлă пултăр!»

ПĔТĔМЛЕТŬ:

- Çапла вара, ĕлĕкхи çынсем çав тери сăпайлă пулни çинчен калама пултаратăп. Çамрăк ăрăвăн аслă çынсенчен вĕренмелли чылай.
- Килте, урамра, обществăлла вырăнсенче хамăра мĕнле тытмалли çинчен мĕн пĕчĕкрен вĕренсе пырсан культурăллă çын пулма пулĕ тесе шутлатăп.

Тавтапуç!